

**НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ЛЕКСИКАТА В ПЪРВИЯ
РУСКО-БЪЛГАРСКИ РЕЧНИК НА САВА ФИЛАРЕТОВ**

Надежда Делева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**OBSERVATIONS ON THE VOCABULARY IN THE FIRST
RUSSIAN-BULGARIAN DICTIONARY BY S. FILARETOV**

Nadezhda Deleva
St. Kliment Ohridski University of Sofia

An opinion is expressed that the Russian-Bulgarian phrasebook authored by S. Filaretov is part of the pocket-size publications, meant for the Russian soldiers, and printed in 1854. The analyzed lexicographic work is the only completed and printed Russian-Bulgarian dictionary during the Bulgarian National Revival. It is little known to scientists and the wider philologist community. The selected Bulgarian equivalences provide information on the state of the standard language from the middle of the 19th century.

Key words: *Russian-Bulgarian Lexicography, Bulgarian National Revival, Sava Filaretov*

Българското речниково дело през Възраждането все още е обект на проучване в нашата филологическа наука (в частност в двуезичната руско-българска и българско-руска лексикография) и в културната ни история.

Сава Филаретов е сред възрожденските фигури, чиято разностранна дейност и талант допринасят за напредъка на българската просвета, публицистика и дипломация.

Ученик на Сава Доброплодни в Котел, едва осемнайсетгодишен, вече е учител в Шумен, откъдето благодарните граждани го изпращат да набави нови знания в Цариград в гръцкото училище в Куручешме. По-късно постъпва в Първа одеска гимназия, сред неговите покровители са семействата на Палаузови, Тошкович, Мутеви. Иван Денкоглу му предоставя стипендия, за да се обучава в Московския университет, а

известният историк и археолог, познат на С. Филаретов от пребиваването му в Одеса, Николай Н. Мурзакевич му дава препоръчително писмо до ръководителя на катедрата по славистика в Московския университет О. М. Бодянски. През всичките години на следването му в Москва О. М. Бодянски е негов преподавател, покровител и наставник. Контактите на Иван Денкоглу с М. П. Погодин, А. Ф. Велтман, С. П. Шевирьов, П. И. Бартенев предоставят възможност на младия българин да съчетава ученето с народополезна дейност. В писмата и в дописките в руски вестници и списания личат усилията му, насочени към запознаване на руското общество с положението в България, с българския църковен въпрос и ролята на руския синод в конфликта между българи и гърци (Минкова 2005: 289 – 291, Унджиева 1990: 114 – 123).

През 1854 г. студентът от втори курс в Московския университет е натоварен с поръчението да състави пособие за руските войници, участници в Кримската война. Това е „Карманная книга для русских воинов, находящихся в походах против турок по болгарским землям“. Тя е с обем 164 стр., отпечатана е в Санкт Петербург и се състои от три части: 1. Разговоры русско-болгарские (1 – 57 стр.), 2. Словарь Русско-болгарский (61 – 116 стр.), 3. Основные правила Новоболгарского языка (119 – 164 стр.). Този труд заслужава особено внимание, тъй като обединява единствения завършен и издаден руско-български речник през Възраждането, първия руско-български разговорник и първата граматика на новобългарския език, предназначена за руснаци (Бабов 1976: 48, Унджиева 1990: 204).

Анализът на лексикалния състав на „Карманная книга...“ предполага да бъде разгледан, първо, подборът на словника, второ, подборът на българските съответствия в разговорника и в речника.

Редица изследователи на „Карманная книга...“ приемат, че С. Филаретов изцяло е автор на пособието (Бабов 1976: 44 – 45, Вълчев 2008: 412, Унджиева 1990: 114, 153). Ф. Димитров дори твърди, че тя е написана за „рекордно кратко време“, „само за пет-шест дни. Без подръчна литература, без лексиконни източници“ (Димитров 1964: 23). Р. Русинов пише, че *преводът* (курсивът мой – Н. Д.) на първите две части на „Карманная книга...“ и написването на граматическия очерк, съставлящ нейната трета част, е бил възложен на българина С. В. Филаретов, по това време студент в Московския университет, но не уточнява кой е първоизточникът (Русинов 1977: 34). П. Джамбазов пише, че по повод на Кримската война през 1854 г. в Санкт Петербург са отпечатани три пособия с еднотипно название „Карманная книга для русскихъ воиновъ въ Турецкихъ походахъ“, предназначени да по-

магат на воините от руската армия да общуват с носителите на турски, гръцки и български език. Българският текст е написан от студента Сава Филаретов (Джамбазов 1977: 24). Тази информация не е докрай точна, тъй като в действителност става дума за руско-румънския разговорник и речник (Гинкулов 1854), за руско-гръцкия разговорник и речник (Гумалик 1854) и за руско-българския разговорник и речник (Филаретов 1854)¹.

Оскъдните данни в публикациите, свързани с „Карманная книга...“, са напълно оправдани, като се имат предвид годините, в които са публикувани. НБКМ разполага (най-вероятно) с единствен екземпляр от книгата. Трудовете, за които ще стане дума по-долу, са съхранявани в руски архиви и явно не са били достъпни за българските изследователи.

Сведенията за неимоверно краткия срок, съпоставени с обема и съдържанието на това филологическо произведение, предизвикват не само възхищение, но и известно недоверие, че това е физически възможно (като се има предвид, че „Карманная книга...“ се състои от 164 печатни (!) страници, а подготовката ѝ се е извършвала на ръка). Цв. Унджиева в монографията си, посветена на С. Филаретов, упоменава, че на него е възложено да състави кратко ръководство по подобие на руско-турските разговорници на Сенковски, което той подготвя за две седмици (Унджиева 1990: 27, 153).

¹ Вж. опис на разговорниците на Гинкулов и Гумалик в: *Библиографический указатель литературы по русскому языкознанию с 1825 по 1880 год. выпуск II. Лексикология и лексикография*. «Библиографический указатель литературы по русскому языкознанию с 1825 по 1880 год» вып. 1 – 8. Главный редактор: академик В. В. Виноградов. Составители: Н. С. Авилова, Е. Т. Черкасова, Н. Ю. Шведова (руководитель группы). Институт языкознания. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1954 – 1959, <http://slovari.ru/default.aspx?s=0&p=5322&0a0=2340> (11.12. 2017). Този опис е представен, както следва: **Гинкулов, Я.** *Карманная книжка для русских воинов в походах по княжествам Молдавии и Валахии*. [Ginkulov, Y. *Karmannaya knizhka dlya russkih voinov v pohodah po knyazhestvam Moldavii i Valahii*.] Ч. 1. Разговоры и словарь русско-ромынские (валахо-молдавские). 15, 1 – 14. Предварительные замечания о словопроизношении ромынском, 1 – 82. Разговоры русско-ромынские (валахо-молдавские), 83 – 228. Словарь русско-ромынский употребительнейших слов (около 4000 слов, от *авось* до *ячень*). Ч. 2. Основные правила ромынского (валахо-молдавского) языка. Спб.: Акад. наук, 1854; **Гумалик, Д.** *Карманная книга для русских воинов в походах по турецко-греческим землям*. [Gumalik, D. *Karmannaya kniga dlya russkih voinov v pohodah po turetsko-grecheskim zemlyam*.] Греческие разговоры. Словарь. Грамматика, 5 – 64. Русско-греческий военный разговорник, 1 – 76. Словарь русско-греческий (около 2500 слов, от *абордаж* до *ящик*). Спб.: Акад. наук, 1854.

Това е единственото споменаване на фамилията Сенковски в литературата, посветена на С. Филаретов, стана ключ към изясняване на редица характеристики на „Карманная книга...“ и на мястото ѝ сред другите пособия от този род, отпечатани във връзка с Кримската война. О. Сенковски е талантлив филолог ориенталист, полиглот, писател (известен и под псевдонима Барон Брамбеус), журналист, редактор на поредицата „Библиотека для чтения“, професор в Санктпетербургския университет (1822 – 1847) (Соловьев 1892).

В списание „Москвитянин“ в раздела „Критика“ през май 1854 г., т.е. два месеца след отпечатването на книгата на Филаретов, е отпечатана рецензия за две книги: „Карманная книга для русских воинов в турецких походах“ и „Карманная книга для русских воинов, находящихся в походах против турок по болгарским землям“. „Тези две книги, съставени по един и същи план, са много добре приспособени за употребата им, за която са предназначени“. В бележката към първата книга е посочено, че тя е написана през 1828 г. от О. Сенковски, „чието име вече говори достатъчно, че съставената от него книга е направена с пълно познаване на предмета“ (Москвитянин 1854: IV, 20 – 23). (Пълният оригинален текст на руско-турския разговорник може да бъде видян в: Сенковски: 1854.) През 1854 г. е отпечатано наново изданието на Сенковски, подготвено през 1828 г. (вж. ел. вариант). Името на С. Филаретов е посочено на трета страница. Книгата на Сенковски е съставена от две части – в първата част са включени руско-турски разговорник и руско-турски речник на най-употребяваните думи, във втората – кратка граматика на турския език. Книгата на С. Филаретов обединява в едно книжно тяло руско-български разговорник, речник и основни правила на новобългарския език. В разговорника С. Филаретов разработва още една отделна част „Разговори на руския воин с български свещеник“ (с. 52 – 60).

Сравняването на съдържанието на трите пособия, издадени през 1854 г., дава основание да се твърди, че те са съставени въз основа на „Карманная книга...“ на Сенковски от 1828 г. От рецензията в списание „Москвитянин“ пък става ясно, че през 1854 г. трудът на Сенковски е отпечатан за втори път явно за да отговори на тогавашните нужди на военното командване.

Очевидно е, че по време на Кримската война съставянето на подобни пособия е било наложително. Изборът на С. Филаретов за автор на едно от тях е висока оценка за филологическата му подготовка, тъй като другите двама автори са утвърдени и известни имена. Я. Д. Гинкулов е първият руски румъновед, професор в Кишиневския универ-

ситет, ръководител на катедрата по влахо-молдавски език, преводач в Министерството на външните работи (Оганян 1960).

П. Х. Гумалик е поручик в оставка, през 1870 – 1871 г. е градоначалник на гр. Кишинев (www.bessarabia.ru).

Детайлното сравняване на композицията на тези четири книги ни дава право да смятаме, че като образец и основа за съставянето на пособията за български, румънски и гръцки е послужила „Карманная книга...“ от 1828 г на О. Сенковски.

Досега не ни е известно в литературата за Възраждането да е правено сравнение на пособията от тази поредица.

С. Филаретов се е отнасял твърде критично към подготвената от него книга. В писмото си от 13 януари 1856 г., адресирано до И. Денкоглу, С. Филаретов се оплаква:

Колкото за моята несчастна „Карм[анная] книжка“, казвам ти правичката, че тя е пълна от промахи и недостатки. Последните можеха да бъдат по-малко, да не бяха ме приптели да я напиша наизуст в 5 – 6 деня.

(Из Архивата на ... т. 2: 455, № 2342)

Подробното сравняване страница по страница и дума по дума на двете произведения се явява неоспоримо доказателство за това, че С. Филаретов е следвал словника, подготвен от О. Сенковски, което явно е било част от възложената задача на съставителите и на другите две пособия – руско-румънското и руско-гръцкото.

Следователно трудът на С. Филаретов не бива да се анализира от гледна точка на съставяне на словника, тъй като той стриктно следва списъка с думи (в речника) и изрази (в разговорника), предложен от О. Сенковски. Направеният извод по никакъв начин не омаловажава филологическия подвиг на преводача, по това време студент във втори курс на Историко-филологическия факултет на Московския университет, който за изключително кратки срокове е подготвил съответствията на руската част на речника и разговорника и е съставил граматическия очерк.

Другата част от наблюденията са свързани с подбраните съответствия на български език в „Карманная книга...“ на С. Филаретов.

В първата част – „Разговоры русско-болгарские“ (разговорник, с. 3 – 57) прави впечатление, че турските думи не са посочени като широко употребявани. Повечето от тях са дадени като вариант в скоби след българската дума, напр. *клисурь (богазы)* – ущелья, *село, ка-саба* – селение.

Вторият раздел е „Словарь Русско-Болгарский“ (с. 61 – 116). В речника се съдържат 2443 заглавни руски думи (1392 съществителни, 686 глагола, 325 прилагателни и причастия, 24 наречия, 3 местоимения, 2 предлога, 2 частици, 1 числително и 8 словосъчетания) (Джамбазов 1977: 25). Словникът стриктно следва първоизточника – Руско-турския речник от книгата на Сенковски (1828 г.).

Сравнително често като съответствия са подбрани отглаголни съществителни на *-нѐ* (106 на брой, т.е. около 8% от всички съществителни в речника, напр. *растенѐ* (растение), *распорѐжданѐ* (распоряжение), *разстоянѐ* (разстояние), *уморяванѐ* (усталост). (Пълният списък е приведен у Вълчев 2008: 424 – 425). Наставката *-нѐ* през този период е широко разпространена в българския езиков ареал, а с течение на времето присъства трайно в книжовния език (днес в писмена форма на *-не*).

Не във всички случаи обаче авторът предлага превод на руски съществителни на *-ние*, напр. *наказванѐ* (казнь), *посрамванѐ* (стыд), *сладкодуманѐ* (красноречие), *штение* (охота).

В доста случаи като съответствия на руските думи С. Филаретов представя две – българска и турска, напр. *баня*, *хамам* (баня); *сарай*, *палат* (дворец), *заплата*, *хак* (жалование). Според Н. Николова поясняването на традиционната книжовна лексика с турска дума във възрожденските текстове е по-скоро акт на въвеждане на книжен елемент в нетипично, ново комуникативно пространство – една манифестация на опита за разширяване на комуникативните функции на старобългарското и черковнославянското лексикално наследство (Николова 2006: 55).

При подбраните съответствия на възвратни глаголи частицата *се* непоследователно е предадена като постфикс *ся*: *ядосвамся*, *докачвамся*, срещат се и случаи, когато се изписва отделно, напр. *къпя ся*.

При употребата на личните местоимения са застъпени източнобългарските форми *азъ* и *той*, в 3 л. мн. ч. *тѝи* и *тѝе*, но в скоби са посочени и западнобългарските форми *я*, *он* и *они*.

Наречията, представени в „Карманная книга...“, са се запазили и в съвременния български език, вж. напр. *тѝй*, *иначе*, *иначе*, *добре*, *зле*, *прилично*, *детински*, *лежешком*, *по нашенски*, *веднѝж*, *сега*, *утре*, *снощи*, *там*, *вън*, *вътре*, *горе*, *долу*, *напред*, *назад*, *нататѝк* и др. Срещат се и форми, съхранени и досега в диалектите: *лани*, *лятос*, *зимѝс*, *еднѝж*, *тогаз*.

Източнобългарската редукция преобладава, особено при *е* и *и*, напр. *гостинин*, *идим*, *наши-ти*, но не липсват и случаи без редукция: *можеме да се надаме*, *чакате*.

Елементи от източното наречие се наблюдават и в редица други случаи: *чюкче* (молоток), *трепера* (дрожать), *ляштовичка* (ластовка), *михана* (кабак). През втората четвърт на XIX в. в българския книжовен език постепенно се налага източната диалектна основа в резултат на по-ускореното икономическо и културно развитие на централните балкански области. К. Вачкова твърди, че по това време са издадени 24 граматика от 21 автори. В Западна България са родени само четирима граматика, т.е. 19%, останалите 17, т.е. 81%, са родени в източнoбългарските територии (Вачкова 2008: 122).

Сред съответствията се срещат и новообразувания – *численица*, *книга за хесап* (арифметика), *земетис* (атлас).

Редица думи, които днешният език е получил чрез руския език, по това време по-скоро не са част от лексикалния фонд на българския език, напр. *пешикир* (салфетка), *плюска*, *приказка* (анекдот), *ищах* (апетит), *разговарянье* (беседа), *пятно*, *леке* (чернина), *вада* (канал).

От гледна точка на състава на лексиката през втората половина на XIX в. подбраните от С. Филаретов съответствия в българския език интерес представляват чуждиците. Това са основно думи от политическата и военната терминология, още ненавлезли в общонародната езикова практика, напр. *дружина* (компания), *представитель* (депутат), *паша* от големи-те (министър), *бинбашия* (полковник), *вардач* (часовой), *дженк* (сражение), *запрян*, *хапузин* (арестант). Тези случаи отразяват моментното състояние на новобългарския език от този период.

Сред съответствията се срещат случаи, в които при подбора на българските съответствия личи силното влияние на руския език, напр. *снабжавам*, *земетрясение*, *уподобявам*, *битва*, *воздух*, *раб*, *оружие*, *осада*, *перемирие*, *темница*. Срещат се и случаи на междуезикова омонимия *гора* (гора), *искам* (искать), *прося* (просить), *чехал* (чехол). Те могат да бъдат обяснени с неимоверно кратките срокове за подготовката на пособието. Доброто владение на руския език личи при подбора на уместни еквиваленти от родния език: *сечиво* (инструмент), *изедник* (тиран), *живак* (ртуть), *сиромах*, *просяк* (нищий), Авторът правилно разграничава омографи и омофони (*мъка* (мука), и *брашно* (мука), *ливада*, *морава* (луг), *лук* (лук, растение), *светлина* (видело) (свет) и (*мир*), свят (свет), *коса* (волос) и *коса* (перчан), *народ*, *хора*, *калабалък* (толпа) и *народ* (нация).

В „Карманная книга...“ е отразено състоянието на лексиката и на разговорния български език от средата на XIX в. Наред с особеностите му проличава и колебание при установена лексикална норма в изграждащия се новобългарски книжовен език.

Българските възрожденски речници следва да бъдат разглеждани като културно-исторически паметници от това време. Техните автори са пионери в лексикографското дело, за тях създаването на тези трудове е важна и отговорна задача и мисия. В дописката си в „Цариградски вестник“, посветена на речника на Найден Геров, С. Филаретов пише:

Речник и граматика са най-първото основание за всеки език: доде няма тия двете, никоя книжина не може да тръгне напред. За съставяване Българска граматика нии имаме веќе няколко опита, от които със време може да са състави нещо по-пълно. Но речник – нямахме. До ден днешен нито другите народи, нито нии сами знаяхме наздраво – какъв капитал, каква сила, какво богатство заключя в себе си наш българский язык.

(Филаретов 1857)

В тези съчинения се съдържат важни сведения за чертите на фонетиката, морфологията и словообразуването, за словното богатство на новобългарския книжовен език. От такава гледна точка разглеждането на лексикалния състав на „Карманная книга...“ бележи някои тенденции и явления, до голяма степен още не напълно проучени. В по-нататъшни изследвания този пръв руско-български лексикографски труд, който е сравнително малко познат на учените и на широката филологическа общност у нас, може да бъде разгледан в сравнение с други двуезични речници от епохата на Възраждането.

ЛИТЕРАТУРА

Бабов 1976: Бабов, К. *Руският език в българските училища. 1846 – 1976.* [Babov, K. *Ruskiyat ezik v balgarskite uchilishta. 1846 – 1976.*] София: Народна просвета, 1976.

Вачкова 2008: Вачкова, К. *Типологична характеристика на българския книжовен език. Възрожденски период.* [Vachkova, K. *Tipologichna harakteristika na balgarskiya knizhoven ezik. Vazrozhdenski period.*] Шумен: Шуменски университет „Еп. К. Преславски“, 2008.

Вълчев 2008: Вълчев, Б. *Възрожденските граматики на българския език.* [Valchev, B. *Vazrozhdenskite gramatiki na balgarskiya ezik.*] София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2008.

Джамбазов 1977: Джамбазов, П. Транслитерация и интерференция в първом русско-болгарском разговорнике и в първом русско-

- болгарском словаре. [Dzhambazov, P. Transliteratsiya i interferentsiya v pervom russko-bolgarskom razgovornike i v pervom russko-bolgarskom slovare.] // *Българска русистика*, 1977, № 4, 24 – 33.
- Димитров 1964:** Димитров, Ф. Карманная книга на бойната дружба. [Dimitrov, F. Karmannaya kniga na boynata druzhba.] // *Български воин*, 1964, № 11, 23 – 24.
- Из архивата ... 1914:** *Из архивата на Найдено Геров*. Т. 2. [Iz arhivata na N. Gerov.] София, 1914.
- Кювлиева-Мишайкова 1997:** Кювлиева-Мишайкова, В. *Българското речниково дело през Възраждането*. [Kyuvlieva-Mishaykova, V. Balgarskoto rechnikovo delo prez Vazrazhdaneto.] София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1997.
- Минкова 2005:** Минкова, Л. *Българи възрожденци в Русия*. [Minkova, L. Balgari vazrozhdentsi v Rusiya.] София: Карина-М, 2005.
- Москвитянин 1854:** *Москвитянин*. [Moskvityanin.] Учено-литературный журнал. Т. III. № 9, май, кн. 1. Карманная книга для русских воинов в турецких походах. В тип. Штаба Отдельного корпуса внутр. стражи. В 16 д. л. 2 части. Стр. в I-й 97, во II-й 95. Карманная книга для русских воинов, находящихся в походах против турок по Болгарским землям. С.-П.: Ак. Наук, 1854. В 16 д. л. стр. 164.
- Николова 2006:** Николова, Н. *Билингвизмът в българските земи през XV – XIX век*. [Nikolova, N. Bilingvizmat v balgarskite zemi prez XV – XIX vek.] Шумен: Шуменски университет „Еп. К. Преславски“, 2006.
- Оганян 1960:** Оганян, Л. Н. Выдающийся молдавский педагог XIX в. Я. Д. Гинкулов. [Oganyan, L. N. Vydayushiysya moldavskiy pedagog XIX v. Y. D. Ginkulov.] // *Ученые записки Тираспольского пед. ин-та*, 1960, в. 8, 43 – 52.
- Русинов 1977:** Русинов, Р. Первая грамматика новоболгарского языка, предназначенная для русских воинов. [Rusinov, R. Pervaya grammatika novobolgarskogo yazyka, prednaznachennaya dlya russkih voinov.] // *Българска русистика*, 1977, № 4, 34 – 38.
- Сенковски 1854:** Сенковский, О. И. *Карманная книга для русских воинов в турецких походах*. Ч. 1 – 2. [Karmannaya kniga dlya russkih voinov v turetskih pohodah.] СПб: Тип. штаба отд. Корпуса внутр. стражи, 1854, <<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/21423#page/1/-mode/inspect/zoom/4>>. (12.01.2018).
- Соловьев 1892:** Соловьев, Е. А. О. И. Сенковский, его жизнь и литературная деятельность. [Solov'ev, E. A. Senkovskii Y., ego zhizn' i literaturnaya deyatel'nost'.] СПб, 1892 (Жизнь замечательных людей,

Биогр. библиотека Ф. Павленкова), <http://az.lib.ru/s/-solowxewandreewich_e_a/text_0040.shtml> (05.01.2018 г.)

Унджиева 1990: Унджиева, Ц. *Сава Филаретов*. [Undzhieva, Ts. Sava Filaretov.] София: Народна просвета, 1990.

Филаретов 1854: Филаретов, С. *Карманная книга для русских воинов, находящихся в походах против турок по болгарским землям*. [Filaretov, S. Karmannaya kniga dlya russkih voinov, nahodyashihsya v pohodah protiv turok po bolgarskim zemlyam.] 1. *Разговоры русско-болгарские*. 2. *Словарь русско-болгарский*. 3. *Основные правила ново-болгарского языка*. СПб: В типографии Императорской академии наук, 1854.

Филаретов 1857: Филаретов, С. Кратко известие. [Filaretov, S. Kratko izvestie.] // *Цариградски вестник*, бр. 329, 18 май 1857.